

Dariusz Piotrowicz (Politechnika Świętokrzyska w Kielcach)

Kartografia Kielc – narzędziem badań architektury miasta

Istota metodologii badań historycznych

Elżbieta Niezabitowska w pracy *Metody i techniki badawcze w architekturze*¹ ukazuje szerokie spektrum możliwości badań architektury dla różnorodnych celów i w rozmaitym rozmiarze problemowym. Opisuje przy tym różne metody badawcze, między innymi *ex ante* – badania przed wybudowaniem budynku, czy *ex post* – po jego realizacji. W przypadku tej ostatniej, w kontekście minionego czasu, wykorzystuje się historyczną interpretację faktów i metodę heurystyczną, polegającą na wyszukiwaniu oraz zbieraniu materiałów historycznych i wykrywaniu oraz kojarzeniu ze sobą nowych informacji. Za pomocą metod historycznych badacz analizuje źródła i ustala rzeczywiste fakty historiograficzne oraz odtwarza zdarzenia lub dokonuje rekonstrukcji całego procesu dziejowego w określonym przekroju czasowym. W celu większej skuteczności prowadzonych badań i zrealizowania założonych celów poznawczych stosuje się też synkretyzm, polegający na łączeniu kilku, wybranych metod badawczych w jedną. Dlatego w przedmiocie podjętych przykładów badania architektury zastosowano dwie pochodne metody: geograficzną i porównawczą. Geograficzna – zwana też kartograficzną lub przestrzenną – polega na odczytaniu przejawów przestrzennej, ludzkiej działalności, utrwalonej kartograficznie w różnych okresach czasowych. Zebrane chronologicznie plany miasta porównuje się ze sobą i kojarzy z innymi dokumentami źródłowymi, głównie pisanymi i ikonograficznymi. Ujawnienie różnic i wskazanie faktów historycznych oraz określenie zależności między nimi ukazuje i tłumaczy proces ewolucji miejsca i jego zabudowy. Natomiast metoda porównawcza polega na dostrzeganiu i kojarzeniu poszczególnych faktów lub charakterystyk badanych przedmiotów, ustalając ich zbieżności lub różnice. Pozwala to ustalać i zrekonstruować fakty oraz wyjaśniać zależności przyczynowo-skutkowe.

Przykłady kartografii Kielc

Zachowany materiał kartograficzny stanowi ważny element badań historii architektury, który uzupełnia inne źródła archiwalne pisane lub ikonograficzne. Ta triada źródłowa stanowi podstawę obiektywnego badania struktury miasta i jego poszczególnych elementów architektonicznych. Jednak nie każdy dokument kartograficzny umożliwia prowadzenie badań. Nie nadaje się do tego celu kartografia w zbyt dużej skali, gdyż jest ona mało szczegółowa w odniesieniu pojedynczej zabudowy. Przykładem tego może być wojskowa mapa Galicji Zachodniej, opracowana przez Antoniego Meyera von Heldensfelda w latach 1801–1804 w skali 1:28 000 (il. 1).

1 E. Niezabitowska, *Metody i techniki badawcze w architekturze*, Gliwice 2014.

Il. 1. Fragment mapy Galicji Zachodniej z 1804 r.; archiwum oddziału terenowego Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Kielcach

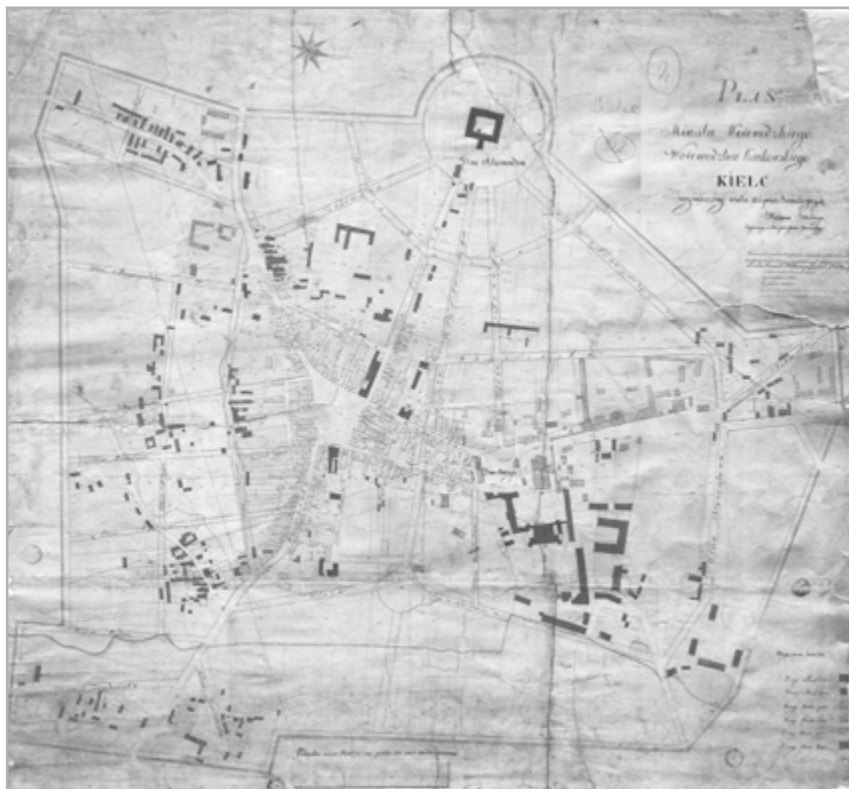
Plan pokazuje zasięg zabudowy i uproszczony, ale czytelny układ rozplanowania miasta. Przy tym, jako opracowanie sporządzone do celów wojskowych, ukazuje dokładnie układ komunikacyjny² i ukształtowania terenu. Mapa jest rzetelnym źródłem informacji, pozwalającym zweryfikować błędne opracowania kartograficzne z podobnego okresu. Przykładem może być plan Kielc sporządzony przez Chądzyńskiego w 1856 r. (il. 2), który w abstrakcyjny sposób przedstawia układ rozplanowania miasta.

Il. 2. Abstrakcyjnie przedstawiony układ urbanistyczny Kielc; źródło: J.N. Chądzyński, *Historyczno-statystyczne opisy miast starożytnych w ziemi sandomierskiej leżących*, Warszawa 1856

2 J.L. Adamczyk, *Kielce na mapach z lat 1799 i 1804. Próba rekonstrukcji układu komunikacyjnego miasta z około 1800 r.*, Kielce 1982.

Wiarygodnym źródłem badań, ze względu na skalę opracowania, są dziewiętnastowieczne plany sporządzone przez Mariana Potockiego na potrzeby regulacji miasta. Wyjątkiem jest edycja z roku 1821³, która zawiera wiele niedoskonałości, szczególnie w odwzorowaniu zarysu istniejącej zabudowy. Została ona poprawiona w wersji z 1823 r.⁴. Jednak ten dokument ze względu na duże zniszczenie jest mało czytelny, co utrudnia jego odczytanie i pozyskiwanie informacji. W tym celu bardziej przydatny jest jego przerys, wykonany w 1830 r. (il. 3). Jest wiarygodnym źródłem, co potwierdza fakt, że był on wykorzystany w ameliacji⁵ miasta gubernialnego w 1837 r.⁶. Poza lokalizacją i układem istniejącej zabudowy plan ukazuje murowane i drewniane domy rządowe, duchowne i mieszczańskie oraz kierunki rozwoju miasta.

Il. 3. Czytelny przerys planu z 1823 r., wykonany przez geometrę przysięgłego Morawskiego w 1830 r.; Archiwum Państwowe w Kielcach, Zbiór kartograficzny, RGR plany, sygn. 33

3 W zbiorach Muzeum Narodowego w Kielcach, nr inw. MNKi/H/1016.

4 J.L. Adamczyk, *Kielce na planach z lat 1821 i 1823*, Kielce 1983. W zbiorach Archiwum Państwowego w Kielcach (AOK), Zbiór kartograficzny, Rząd Gubernialny Kielecki (RGR) plany, sygn. 2.

5 Ameliacja – dawniej: poprawianie, czynienie lepszym, ulepszanie.

6 Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), zespół KRSW, sygn. 2455b, wydane: *Kontrola dziesięciolecia ameliacji miasta gubernialnego Kielce*, opr. H. Chmielowiec, K. Karbownik, Kielce 2010.

Obraz rozwoju miasta ukazano na planie Kielc z roku 1862 (il. 20)⁷, który jednak jest zbyt ogólny i uproszczony dla badań w przedmiocie architektury. Do tego celu bardziej pomocnym źródłem jest pomiar miasta, wykonany przez Witolda Krassowskiego w 1872 r. (il. 4)⁸, szczególnie dla porównania zabudowy I i II poł. XIX w. Niestety plan, podobnie jak projekt regulacyjny z 1823 r., jest w obecnym stanie zachowania mało czytelny. Dlatego jego cyfrowy obraz poddano komputerowej obróbce graficznej⁹, co umożliwiło wykonanie linearnego przerysu, i poprzez przywrócenie pierwotnej kolorystyki, na podstawie lepiej zachowanego planu miasta Jędrzejowa w 1876 r., sporządzonego również przez Krassowskiego, stworzono współczesną kopię tego dokumentu¹⁰.

Il. 4. Kopia pomiaru Kielc z 1872 r., uzupełniona o polskie tłumaczenie legendy, opr. autora z 2015 r.; Archiwum Państwowe w Kielcach, RGK, sygn. 17384

7 AGAD, sygn. PL_1_402_302-47.

8 J.L. Adamczyk, *Pomiar Kielc z 1872 roku*, Kielce 1984.

9 Bezpośrednie badanie oryginalnego dokumentu czasami z różnych przyczyn jest ograniczone – głównie ze względu na stan zachowania czy wartość dokumentu. Dlatego do badań wykorzystuje się jego cyfrowy obraz. Taka forma zapisu dokumentu pozwala na prowadzenie badań bez naruszania oryginału. Z drugiej strony zapis cyfrowy daje większe możliwości analizy treści mapy przez aplikacyjne przetwarzanie jej obrazu w różnych formach filtrowania, co znacznie poszerza zakres pozyskiwania informacji.

10 Digitalizację i kopię dokumentu wykonał D. Piotrowicz w 2015 r.

Dokument w objaśnieniach (*Изъяснение плана*) wymienia poszczególne budynki, co pozwala wskazać ich lokalizację:

1. *Православная Церковь* (cerkiew prawosławna)
2. *Строения церковнаго причта* (budynki należące do cerkwi)
3. *Костель Св. Маріи* (kościół św. Marii)
4. *Католическая Семинарія* (seminarium katolickie)
5. *Строения костельнаго причта* (budynki przynależące do Kościoła)
6. *Костель Св. Войцѣха и принадлежащія къ нему строенія* (kościół św. Wojciecha i należące do niego budynki)
7. *Зданія Губернскаго Правленія* (budynki Rządu Gubernialnego)
8. *Соляной Магазинъ* (magazyn solny)
9. *Правіантскій Магазинъ* (magazyn prowiantowy)
10. *Гражданская тюрьма* (więzienie cywilne)
11. *Гимназія и принадлежащія къ ней строенія* (gimnazjum i należące do niego budynki)
12. *Гражданскій Трибуналь, Судъ Простой Полиціи и Мировой Судъ* (Trybunał Cywilny, Sąd Zwykłej Policji i Sąd Pokoju)
13. *Подуховныя взятыя въ казну* (poduchowne [obiekty] przejęte na Skarb Państwa)
14. *Русскій дѣтскій пріютъ* (sierociniec dla dzieci rosyjskich)
15. *Баракы линейныхъ войскъ* (baraki wojsk liniowych)
16. *Городская Ратуша* (ratusz miejski)
17. *Мясные ряды* (jatki mięsne)

Jatki są też zaznaczone na planie Potockiego z 1823 r., jednak pomiar Krassowskiego, mimo że potwierdza ich lokalizację, to dodatkowo określa ich funkcję (il. 5). Metoda porównawcza sprawdza się również przy konfrontacji dokumentów tekstowych. Jatki są wymienione w dokumencie z 16 (28) czerwca 1837 r.¹¹, w którym tylko stwierdzono: *Jatki mięsne. Dotychczasowe przy ulicy Bodzęckiej [Bodzentyńskiej] egzystujące (...)*. Taka informacja nie precyzuje dokładnie ich miejsca, chociaż z dalszej części tekstu dowiadujemy się o zamiarze ich przeniesienia na róg *ulicy Orlej i Silnicy (...)*. Sprawa lokalizacji jatek staje się bardziej klarowna, gdy przytoczymy inny dokument z 4 (16) lipca 1862 r.¹², dotyczący protokołu kontroli jatek rzeźniczych położonych: *między domami od wschodu Antoniego Bogdanowskiego, od zachodu S.S. Jaszyńskiego, od południa ulica Bodzentyńska, od północy Bogdańskiego i Jaszyńskiej*.

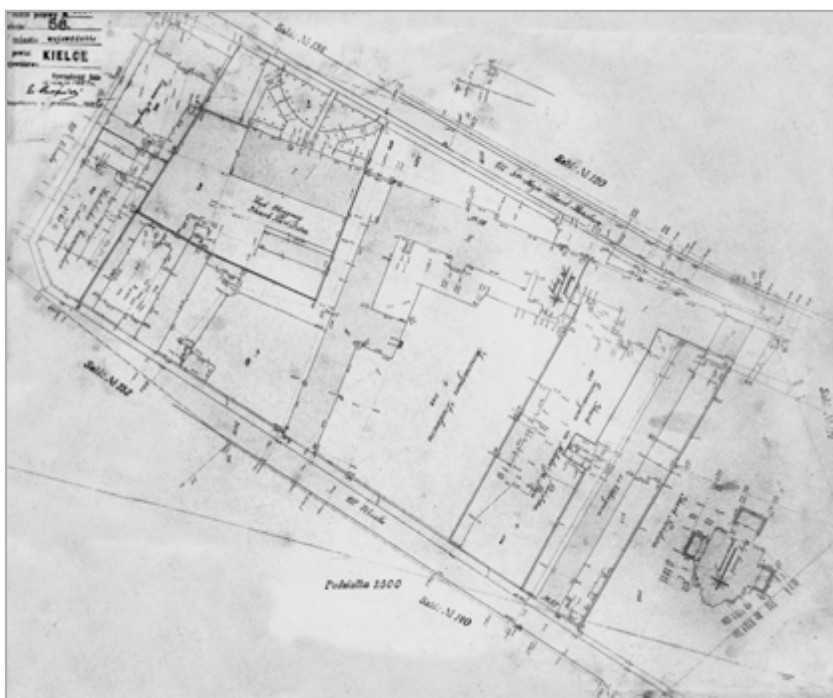
Il. 5. Lokalizacjach jatek na planie z 1823 r., jego kopii z 1830 r., rysunku z 1828 r., kopii pomiaru z 1872 r., opr. autora

11 AGAD. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, sygn. 2455b.

12 APK, Akta miasta Kielc, sygn. 3, k. 187–190.

Powyższy wykaz określa funkcje najważniejszych budynków ówczesnych Kielc. Uzupełnieniem tych informacji jest barwna legenda planu (*Иъясненіе знаковъ*), która dodatkowo identyfikuje zabudowę murowaną i drewnianą oraz budynki skarbowe i instytucjonalne, jak też kościoły i własność duchowną oraz prywatną. Wskazuje, które z nich były pokryte materiałem niepalnym i palnym, oraz inne elementy zagospodarowania terenu, które mogą być istotne w badaniu architektury miasta – wody, suche i podmokłe łąki, sady, ogrody, pola uprawne, mosty murowane i drewniane.

Kolejnym chronologicznie powstałym dokumentem jest plan, wówczas miasta gubernialnego, z roku 1895¹³, który podobnie jak opracowanie z 1862 r. ma charakter planu ogólnego, ukazującego kierunki rozwoju Kielc. Dlatego nie ma zastosowania w szczegółowym badaniu architektury miasta. Przydatnym w pozyskiwaniu informacji jest natomiast pomiar miasta z lat 1927–1935, wykonany przez Stefana i Wilhelma Chojnickich (il. 6). Został on sporządzony w formie roboczych pomiarów w skali 1:500, które poza zagospodarowaniem terenu i pomiarami jego elementów, zawierają numerację budynków, liczbę kondygnacji, właścicieli posesji oraz nazwy instytucji. Dokument ten stanowi ważny materiał porównawczy z wcześniejszymi i późniejszymi opracowaniami, jest też źródłem szczegółowych informacji. Na bazie rysunków polowych stworzono kompleksowy pomiar miasta w skali 1:1000, którego poszczególne sekcje ukazują większy obszar, zawierają jednak mniej danych szczegółowych. Całość wieńczy opracowanie w skali 1:10 000, sporządzone na potrzeby planowania urbanistycznych, obejmujące całe miasto w ówczesnych granicach administracyjnych.

Il. 6. Fragment pomiaru Kielc z lat 1927–1935; archiwum Wydziału Gospodarki Nieruchomościami i Geodezji Urzędu Miasta Kielc

13 APK, Rząd Gubernialny Kielecki, sygn. 17383.

Przedstawione dokumenty kartograficzne są podstawowym materiałem źródłowym pomocnym w badaniu architektury Kielc. Jednak w zasobach różnych instytucji znajduje się jeszcze wiele innych zachowanych map geodezyjnych, które ilustrują zabudowę miasta po II wojnie światowej. Stanowią one szczegółowy materiał kartograficzny, niezbędny do prowadzenia badań interdyscyplinarnych, w tym architektury. Ich dopełnieniem są różnego rodzaju dokumenty tekstowe, znajdujące się w: Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Państwowym w Kielcach i Radomiu, zbiorach Muzeum Narodowego w Kielcach, Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków i wydziałach Urzędu Miasta Kielc, jak Gospodarki Nieruchomościami i Geodezji czy Rozwoju i Rewitalizacji Miasta.

Praktyczne zastosowanie metody kartograficznej w badaniach architektury Kielc

Poniżej przedstawiono trzy przykłady wstępnych badań architektury miasta, dotyczących ustalenia lokalizacji nieistniejących już budowli oraz określenia ewolucji wybranej zabudowy Kielc.

Przykład I – Rogatki miejskie

Ta kwestia była przedmiotem badań autora, które zostały przedstawione w „Studiach Muzealno-Historycznych” w tomie VIII.¹⁴ Dlatego w tym miejscu prezentuje się tylko wyniki tych badań i fragmenty pomiaru Kielc z roku 1872, na których zaznaczono lokalizację siedmiu dziewiętnastowiecznych rogatek (il. 7).

Analiza protokołów inwentaryzacyjnych z 1862 r.¹⁵ i pomiaru miasta z 1872 r. pozwoliła na dokładne umiejscowienie rogatek we współczesnej przestrzeni miasta. Idąc od śródmieścia, Rogatka Domaszowska znajdowała się przy ul. Starodomaszowskiej, po lewej stronie, pomiędzy ulicami Szpitalną i Niską. Nowo Warszawską usytuowaną była między pasami jezdni, na wysokości ul. Polnej. Bodzentyńska istniała w okolicach ronda i zbiegu alei IX Wieków Kielc i Solidarności. Krakowska funkcjonowała po stronie prawej, przy zbiegu ulic Jana Pawła II i Krakowskiej. Leonarda znajdowała się w południowej części placu Moniuszki, na przedłużeniu ul. Zagórskiej, nieopodal ul. Winnickiej. Karczówkowska była tuż przy ogrodzie publicznym, za mostkiem obok stawu, na przedłużeniu głównej alei parku miejskiego. Natomiast Starowarszawska stała za mostem, przy al. IX wieków Kielc, po prawej stronie przedłużenia ul. Piotrkowskiej.

Przykład II – Budynek Seminarium Nauczycielskiego przy ul. Leśnej

Pierwotne zagospodarowanie ul. Leśnej ukazuje plan regulacji miasta z 1823 r. (przerys z 1830 r.). Na zamknięciu ul. Leśnej, jak widać na legendzie planu, dwa murywane budynki rządowe (il. 8)¹⁶. Zgodnie z rejestrem do planu Kielc z 1823 r. działka miała powierzchnię 1 morgi, 35 prętów i 92 stóp i była zabudowana budynkami oznaczonymi na planie regulacyjnym nr 133, stanowiącymi własność Leśnictwa Rządowego.¹⁷ Z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że fakt ten miał wpływ na pochodzenie nazwy ul. Leśnej. Zgodnie z *Tabelą hyberną* z 1803 r. dla posesji Łukawskiej przy ul. Małej wprowadzono zapis: *Ten Zabrany zost(ał) cały na Droge Poprzeczną ku*

14 D. Piotrowicz, *Rogatki miejskie w Kielcach*, „Studia Muzealno-Historyczne” 2016, t. VIII, s.11–36.

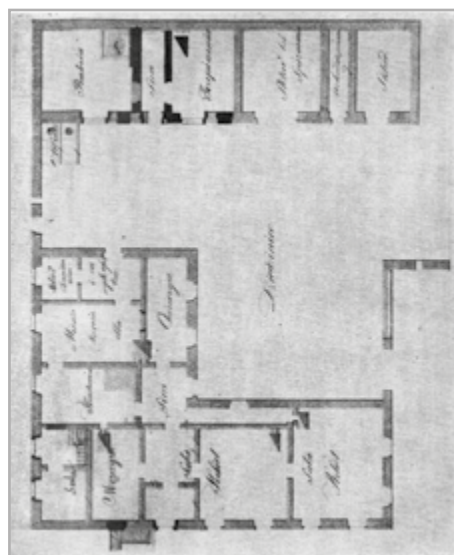
15 APK, Akta miasta Kielc, sygn. 3, k. 128–132, 134–140, 142–146, 148–152, 154–158, 160–175, 178–184.

16 Podobnie jak na projekcie rozbudowy Kielc z 1833 r.; AGAD, PL_1_447_KRSW 2454, k. sygn. 144–2. Został on sporządzony na bazie planu regulacyjnego z 1823 r. i dlatego pominięto go w powyższym zestawieniu kartografii.

17 AGAD, KRSW, sygn. 2425.

Il. 7. Lokalizacje rogatek na pomiarze Kielc z 1872 r., opr. D. Piotrowicz 2016

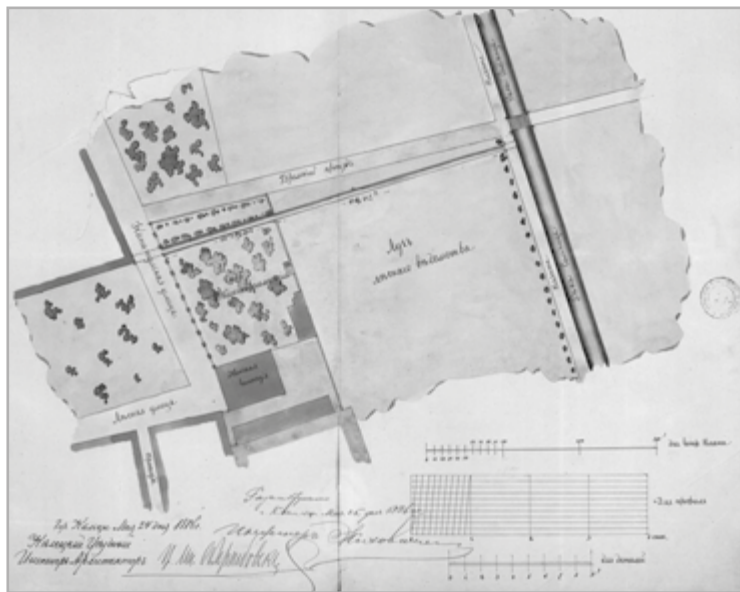
Il. 8. Fragment planu Kielc z 1823 r. (przerys z 1830 r.); APK, RGR plany, sygn. 2

Il. 9. Rzut przyziemia szpitala przy ul. Leśnej; za: S. Koba, *Z historii lecznictwa kieleckiego XIX wieku*, Kielce 1973, s. 80

*Łaźni*¹⁸. Informacja ta wskazuje, że droga (ul. Leśna) prowadziła do budynku, w którym wcześniej znajdowała się łaźnia miejska.

O późniejszym przeznaczeniu dwóch budynków na zamknięciu ul. Leśnej dowiadujemy się z literatury przedmiotu. Stanisław Koba, nie podając źródeł i datacji, przedstawia rzut przyziemia *Szpitala Instytutowego w Kielcach przy ul. Leśnej*¹⁹ (il. 9), który dokładnie odpowiada układowi zabudowy ukazanej na planie z 1823 r. Na podstawie późniejszych dokumentów można przyjąć, że był to stan z lat 1827–1832, kiedy szpital na 20 łóżek prowadzony był na posesji zwanej Łażnią przy ul. Leśnej. Posesja ta na mocy dekretu z dnia 20 stycznia 1826 r. została przydzielona Towarzystwu Dobroczynności przez ministra Komisji Przychodu i Skarbu księcia Lubckiego w celu wystawienia budynku z przeznaczeniem na szpital²⁰.

Prostokątny budynek z kamienia o wymiarach 7,92 x 22,75 m i wysokości 3,46 m był pokryty gontem, podobnie jak przyległa do niego oficyna (9,36 x 10,22 m). Na północ za wewnętrznym podwórzem znajdowały się zabudowania gospodarcze i kloaki, a na południe od głównego budynku częściowo ogrodzony ogród, który jest widoczny na rysunku z roku 1886 (il. 10). Znajdujący się na nim opis sąsiedniego terenu „*Лугъ лесного ведомства*” (łąka departamentu leśnictwa) potwierdza wcześniejszą funkcję i własność terenu. Natomiast zmieniony zarys budynku świadczy o jego rozbudowie wynikającej z adaptacji na nową funkcję jako „*Женская Гимназія*” (żeńskie gimnazjum). Zachowana ikonografia ukazuje jego formę architektoniczną (il. 11). Taki prawie niezmieniony stan zagospodarowania ukazuje pomiar Kielc z roku 1872 (il. 12). W 1921 r. powołany Komitet Budowy zaplanował umieścić seminarium i szkołę ćwiczeń w nowym budynku, a istniejącą szkołę zaadaptować na internat oraz wybudować osobny

Il. 10. Plan z 1886 r.; APK, RGK, sygn. 17296

18 Tabela hyberty z 1803 r. Muzeum Narodowe w Kielcach, nr inw. MŚ(H)165, s. 259.

19 S. Koba, *Z historii leśnictwa kieleckiego XIX wieku*, Kielce 1973.

20 APK, ROZDPK, sygn. 123, s. 3, 14, za: S. Koba, *Z historii...*

Il. 11. Budynek dawnego gimnazjum żeńskiego przy ul. Leśnej; Archiwum Świętokrzyskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Kielcach

Il. 12. Przerys fragmentu pomiaru z 1872 r., opr. autora

Il. 13. Fragment pomiaru Kielc z lat 1927–1935; archiwum Wydziału Gospodarki Nieruchomościami i Geodezji Urzędu Miasta Kielc

budynek mieszczący mieszkania dla dyrektora seminarium i kierownika szkoły ćwiczeń oraz czterech profesorów.²¹ Sporządzenie projektu powierzono firmie „Inż.

21 APK, Urząd Wojewódzki Kielecki I, Budowa gmachu Seminarium Nauczycielskiego 1920–1924, sygn. 14742.

Nowakowski i Piller”, która wykonała go w 1922 r.²² Zrealizowany w latach 1926-27²³ budynek szkolny i mieszkalna oficyna były piętrowe i murowane. Miały powierzchnię odpowiednio 402 m² i 321 m² oraz kubaturę 3264 m³ i 2568 m³. Podwórko i plac zajmowały 13240 m²⁴. Takie zagospodarowanie ukazuje pomiar Kielc sporządzony przez Chojnickich (il. 13). Widać na nim stary budynek byłego szpitala, który zaadaptowano na internat oraz nowo wybudowane Państwowe Seminarium Nauczycielskie.

Z późniejszej kartografii wynika, że tuż przed II wojną rozebrano budynek internatu, który wcześniej pełnił funkcję szpitala i gimnazjum żeńskiego. W nowym obiekcie mieściło się Gimnazjum im. bł. Kingi²⁵, a w czasie wojny siedziba Schutzpolizei (policji bezpieczeństwa)²⁶.

Przykład III – Zabudowa tzw. Wzgórza Karscha

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego opisuje to miejsce jako jedną z wizytówek Kielc: *Frontowy bok ogrodu od Krakowskiego przedmieścia zdobi mur z arkadami, których wewnątrz żelaznymi prętami wypełnione; ze strony ulicy Ogrodowej rów ze sztachetami drewnianymi, a naprzeciw na wzgórzu piękny dom Sztumpfa z ogrodem, pięknym dziedzińcem, kłobami i okazałą do wjazdu bramą; od krakowskiego wjazdu a i Ogrodowej ulicy wzgórze całe umocnione murem kamiennym w arkady, kosztem właściciela, co niemalą miasta ozdobę stanowi; przy nim wznosi się ogromny parowy browar piwny. Od wjazdu krakowskiego piękny duży ogród owocowy.*²⁷ Informacje te ukazują dwa elementy funkcjonalno-przestrzenne: browar i dom mieszkalny z dużym owocowym ogrodem.

Na podstawie analizy zachowanej kartografii i ikonografii można ustalić etapy zagospodarowania tego terenu. Do 1850 r. miejsce to – część folwarku Psiarnia – było wolne od zabudowy (il. 3 i 14). Na mocy umowy z dnia 14 lutego 1850 r. Rząd Gubernialny Radomski wydzierżawił 5 morgów ziemi Aleksandrowi Duninowi Borkowskiemu – budowniczemu i geometrze²⁸. W roku 1851 Leon Konopacki dokonał pomiaru działki, która została podzielona na cztery place²⁹, co zapoczątkowało ich zabudowę, widoczną na planie fragmentu miasta z 1858 r. (il. 15). „Do 1868 r. powstały: dworek parterowy, zwrócony frontem w stronę parku miejskiego, po jego wschodniej stronie murowana wolno stojąca prostokątna oficyna prostopadła do dworu; po zachodniej podobny, lecz większy, budynek mieszczący stajnię, wozownię i spichlerzyk. Na tyłach domu powstał kwateryowy ogród warzywny i sad, zajmujące pozostałą część działki aż po szosę krakowską, która biegła wówczas podobnie jak dzisiaj”³⁰. Kwaśnik-Gliwińska stwierdza, że „założenie ogrodowe miało zapewne charakter bardziej reprezentacyjny, o czym świadczy częściowo zachowany układ drzew, a także ozdobny, kamienny postument”³¹. Stan ten z pewnymi nieścisłościami (por. il. 15) dokumentuje plan z 1862 r., ukazujący przedmiotowy teren jako *Browar Stumpf* (il. 16).

22 APK, UWK I, Dyrekcja Robót Publicznych 1923–1932, sygn. 15078.

23 Tamże, sygn. 14746.

24 Tamże, sygn. 15052.

25 Plan miasta wojewódzkiego Kielc z 1938 r., APK, zespół 460/5: Zbiór kartograficzny - mapy, sygn. 10; Plan orientacyjny miasta Kielce, tamże sygn. 3.

26 Plan orientacyjny miasta Kielce z czasów niemieckiej okupacji, APK, UWK I, sygn. 21859.

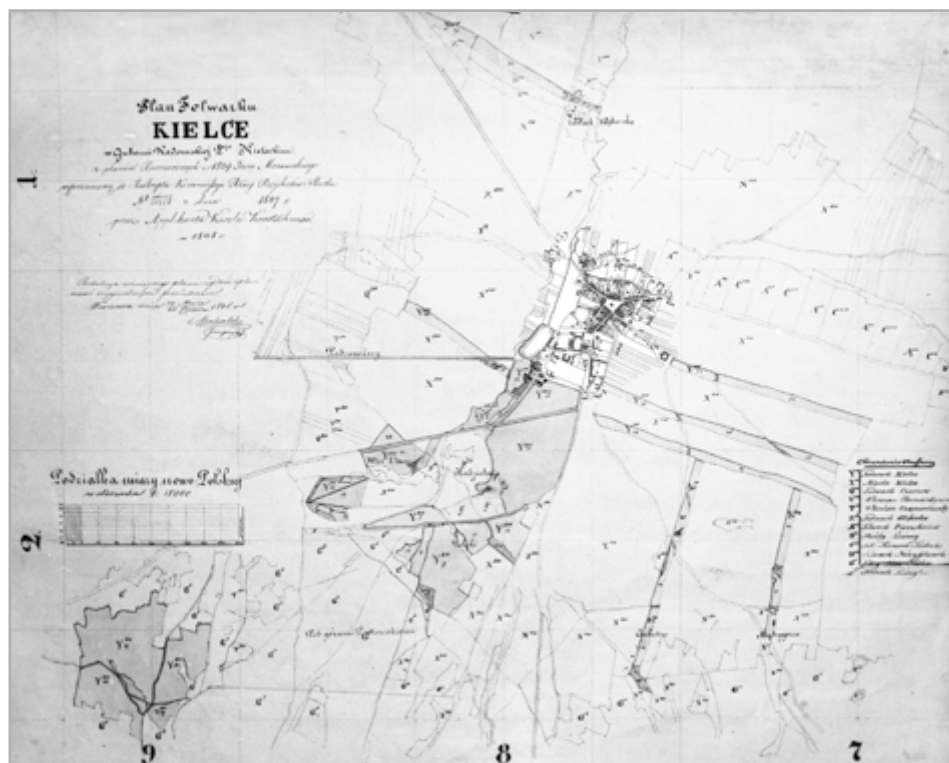
27 B. Chlebowski, F. Sulimierski, W. Walewski, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. IV, Warszawa 1883, s. 21.

28 Początkowo pracował on w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych w Warszawie, a w latach 1847–1865 pełnił funkcję budowniczego powiatu kieleckiego; J. Szczepański, *Kielecki słownik biograficzny. Architekci i budowniczowie*, Warszawa – Kraków 1990, s. 35–37.

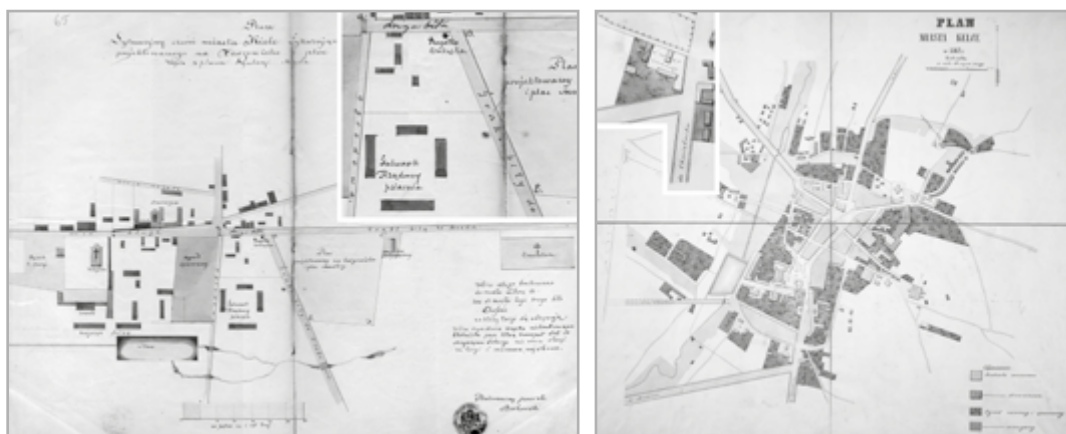
29 A. Kwaśnik-Gliwińska, *Dawny dwór i browar Karscha w Kielcach*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1980, t. 11, s. 147.

30 Tamże.

31 Tamże, s. 149.

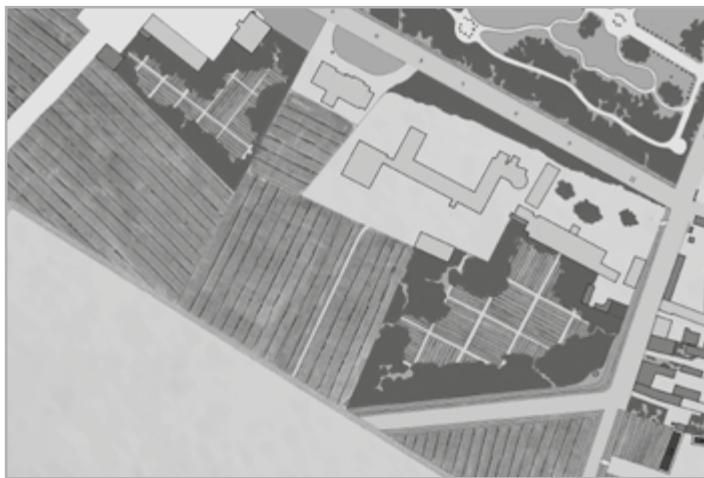
Il. 14. Plan Folwarku Kielce z 1829 r. wykonany przez Jana Morawskiego, przerysowany przez Karola Kraetschmara w 1848 r., na którym zaznaczono obszar zurbanizowany Kielc; opr. autora; Archiwum Państwowe w Radomiu, Zarząd Dóbr Państwowych, Kartografia-Gubernia Kielecka, sygn. 431

Il. 15. Plan Kielc z 1858 r.; APK, Rząd Gubernialny Radomski, sygn. 2336, s. 65

Il. 16. Plan Kielc z 1862 r.; AGAD, sygn. PL_1_402_302-47

Wybudowany w latach 1869–1872 browar piwa bawarskiego braci Sztumpf, wg projektu Franciszka Ksawerego Kowalskiego, został dokładnie opisany w ówczesnej „Gazecie Kieleckiej”³². Składał się z równoległego do ulicy korpusu i dwóch prostopadłych do niego skrzydeł. Cały budynek był murowany i pokryty gontem. Z jego prawej strony, nieco ku tyłowi, stała sklepiona lodownia. Prawą oficynę stanowił piętrowy spichlerz z suteroną, w której mieściła się fermentacja piwa, natomiast w lewej był spichlerz ze słodownią w suterenie. Oficyna od strony ulicy Ogrodowej zakończona była wieżą z gankiem (il. 17), wysoką na 60 stóp (18,29 m)³³, w której urządzono suszarnię słodu. Po jej lewej stronie wybudowano młyn z czterokonnym kieratem do mielenia słodu, który umieszczono w okrągłym budynku. Od strony ulic Ogrodowej i Krakowskiej teren wyгородzono płotem. Taki stan zagospodarowania terenu ukazuje pomiar miasta z roku 1872 (il. 18). Widać na nim wyraźnie dwa obszary funkcjonalne – część browaru i zespół mieszkalno-ogrodowy. W południowo-wschodniej części ogrodu pokazano funkcjonującą jeszcze Rogatkę Krakowską.

Il. 17. Widok na browar od strony ul. Ogrodowej, pocztówka; Muzeum Historii Kielc

Il. 18. Fragment przerysu pomiaru Kielc z 1872 r., opr. autora

W 1878 r. wzdłuż ul. Ogrodowej rozpoczęto budowę nowego browaru parowego o czterech kondygnacjach (w tym dwóch piwnicznych), również wg projektu Kowalskiego, który zachował się po dziś dzień. W latach 80. XIX w. prowadzona była jeszcze rozbudowa browaru w kierunku ul. Krakowskiej, której ślady nie zachowały się do naszych czasów. Od 1890 r. nowym dzierżawcą, a później właścicielem browaru został Stanisław Skarbek-Borowski. Ten w niedługim czasie sprzedał go radomskiemu przemysłowcowi Teodorowi Karschowi, którego interesy reprezentował jego syn Edward Adam Karsch. Browar zamknięto pod koniec lat 20. XX w.

32 K-z, *Browar braci Sztumpf w Kielcach*, „Gazeta Kielecka” 1872, nr 95, s. 376.

33 Rosyjskie jednostki miar długości obowiązujące w Królestwie Polskim zostały wprowadzone w 1849 r. i obowiązywały do 1915 r.; I. Ihnatowicz, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, t.1, Warszawa 1967, s. 36.

Il. 19. Fragment pomiaru Kielc z lat 1927–1935

il. 20. Fragment pomiaru Kielc z roku 1960; archiwum autora

Układ ówczesnej zabudowy obrazuje pomiar Kielc sporządzony przez Chojnickich³⁴ (il. 19).

Po II wojnie światowej zabudowania wywłaszczono, przeznaczając je na magazyny, które stopniowo popadając w ruinę, były sukcesywnie rozbierane. Ilustrują to powojenne mapy geodezyjne (il. 20, 21, 22).

Il. 21. Fragment pomiaru Kielc z roku 1970; archiwum autora

Il. 22. Fragment pomiaru Kielc z roku 1993, archiwum autora

Wnioski

Problematyka badań architektury może być ujęta bardzo szeroko jako zagadnienie *sensu largo*, jak też w znaczeniu ścisłym – *sensu stricte*. W tym przypadku kartografia pozwala analizować układ zabudowy i rekonstruować jej ewolucję w skali miasta, jego części i określonej działki czy pojedynczego obiektu. Pozyskane ogólne informacje pozwalają ukierunkować badania szczegółowe w celu poszukiwania innych dokumentów źródłowych. Uzupełnieniem materiału kartograficznego są archiwalia tekstowe, które potwierdzają i uszczegóławiają dotychczasową wiedzę. Przedstawione przykłady

34 J. Szczepański, *Kielecki słownik...*, s. 42.

dowodły, że metoda kartograficzno-porównawcza jest skuteczna w badaniu nie tylko w skali urbanistycznej, ale również w architektonicznej.

Dokumenty tekstowe są ich potwierdzeniem i architektonicznym uzupełnieniem. I tak, na przykład, poznanie ewolucji terenu przy ul. Leśnej wyjaśniło obecny, cofnięty przebieg linii zabudowy byłego Męskiego Seminarium Nauczycielskiego, który był skutkiem działań inwestycyjnych i wcześniejszych funkcji, a nie założeniem kompozycyjnym. Przykład dotyczący zabudowy tzw. Wzgórza Karscha ukazał negatywną przemianę miejsca, które nie może doczekać się optymalnego zagospodarowania, mimo historycznego rozpoznania tego terenu. Dlatego niniejsze badania dają aspekt użyteczny (wdrożeńowy), który otwiera możliwość praktycznego zastosowania omówionej metody do ochrony zachowanych wartości kulturowych w działaniach urzędu konserwatorskiego oraz planowaniu przestrzennym, przy określeniu optymalnej polityki zawartej pomiędzy ochroną historycznych elementów miasta a ich współczesną kontynuacją w jego rozwoju funkcjonalno-przestrzennym.

Dariusz Piotrowicz (Kielce University of Technology)

The cartography of Kielce - a tool for examining the architecture of the city

The author of the article presented Kielce's architectural research in historical aspect, which is following his own interests and the current research on the city's urban structure and its architectural elements. The historical cartography of Kielce has been shown as a helpful tool in examining the architecture of the city. This was carried out on selected three examples. An example of city toll gates has shown that ok small objects in the Kielce space played an important role in the functioning of the city, being an important source of income. Their locations determined the boundaries of the city at that time, and their architectural form was a symbolic form of entry into it. The evolution of the area has been presented at Leśna Street and the course of the now withdrawn course of the building of the former Teachers Seminary. The article also indicates the example of a negative development of the so-called The Karsch Hills, which used to be an important economic and aesthetic place, but today it is the most neglected and degraded area.

Keywords: Kielce, study of architecture, historical methodology, cartography.